

Alpha-cursussen missen bepaalde marktgerichte kenmerken. Daarmee blijft de vraag, of 'marktgerichtheid' een specifiek kenmerk is van deze bewegingen en organisaties. Sengers geeft daar geen helder antwoord op. Het antwoord moet ontkennend zijn, om de simpele reden dat de Neocatechumenale Weg – die toch onmiskenbaar één van de nieuwe bewegingen binnen de RK-Kerk is – volgens het onderzoek van Sengers geen marktgerichte beweging is. Desondanks ben ik het met Sengers eens, dat 'marktgerichtheid' als beschrijvende term voor deze bewegingen heel wel bruikbaar is, zeker in het kader van de rational choice-theorie. Maar ik zou dat begrip niet reserveren voor de nieuwe aanbieders op de religieuze markt. Immers, ook onder oude aanbieders zijn er die door de veranderingen op de religieuze markt (met name de toenemende pluralisering) steeds marktgerichter worden. Zo heb ik eerder aangetoond dat katholieke parochies boven de grote rivieren (waar de religieuze markt in hoge mate gekenmerkt wordt door pluralisme en de katholieken in de minderheid zijn) doelgroepgericht werken en dus volgens de omschrijving van Sengers 'marktgerichter' zijn dan parochies in het zuiden van ons land (waar minder pluralisme is en de katholieken in de meerderheid zijn). Daarbij zij opgemerkt dat 'marktgerichtheid' geen dichotome variabele is, waar Sengers toe neigt, maar een continue.

Daarmee kom ik bij een tweede opmerking. De vraag is niet zozeer of nieuwe aanbieders min (Neocatechumenale Weg) of meer (Willow Creek) als marktgerichte bewegingen zijn te karakteriseren, maar of gemeenten of parochies die zich door deze bewegingen laten inspireren, marktgerichter zijn dan gemeenten of parochies die geen verband aangaan met deze nieuwe aanbieders. Anders gezegd: voegen zij er iets aan toe? En nog belangrijker: of marktgerichtheid leidt tot een hogere betrokkenheid? Want het startpunt van dit onderzoek was, dat er meer vraag is dan aanbod op de religieuze markt en dat dit een ideale situatie is voor 'nieuwkomers' of – zou ik eraan toevoegen – voor wie op die nieuwe situatie weet in te spelen. Blijft staan dat Sengers met behulp van het begrip 'marktgerichtheid' een interessante beschrijving heeft gegeven van de genoemde vier bewegingen en organisaties.

Theo Schepens (UD Godsdienstsociologie, Universiteit van Tilburg)

Hellemans, Staf. *Het tijdperk van de wereldreligies. Religie in agrarische civilisaties en in moderne samenlevingen*, Zoetermeer: Meinema, 2007, ISBN 978-90-211-4151-0, pp. 222, € 29,90.

Hellemans, hoogleraar godsdienstsociologie aan de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg, heeft in Nederland naam gemaakt met zijn studies over de verhouding van godsdienst en modernisering. Zijn basisidee, dat iedere tijd zijn eigen aard van godsdienst genereert, heeft hij nu uitgewerkt in een brede studie waarin heel de godsdienstige ontwikkeling volgens dat inzicht wordt getekend. Het is een nadere invul-

ling van de lijnen die al in 1964 door Robert Bellah werden geschetst in zijn *Religious Evolution*.¹

De opzet van het boek is helder. In *Deel I* bepaalt Hellemans eerst zijn positie tegenover drie gangbare paradigma's (secularisatie, rational choice en invisible religion of spiritualisme), en geeft hij vervolgens aan het belang om religie op drie niveaus te benaderen: het macroniveau van het religieuze veld (hier speelt het secularisatieparadigma); het mesoniveau van de religies (hier geldt het rational choice -paradigma), en het microniveau van de individuele religiositeit (waar de invisible religion een rol speelt). Deze driedeling komt voortdurend terug.

In *Deel II* wordt de opkomst van de grote religies geschetst. Dat gebeurt in wat Jaspers het *axiale* tijdperk noemde, en Hellemans neemt die term over.² Het gaat om de periode van 1000 v. Chr. tot het begin van onze jaartelling. Belangrijker dan de term en de precieze tijdsaanduiding is de sociale context waarin dit gebeurt: de geavanceerde agrarische civilisatie. Hierbij komt de vraag op: waarom zijn er slechts enkele van de vele religies die toen zijn ontstaan uitgegroeid tot wereldreligies? In potentie waren er meerdere systemen geschikt om tot wereldreligie te worden. De opkomst van enkele 'hegemoniale wereldreligies' verduidelijkt Hellemans vanuit het samenspel van politieke en religieuze machten.

In *Deel III* behandelt hij de transformatie van religie en religies in de overgang naar de moderniteit. Het gaat hierbij (in Europa) om het tijdperk vanaf de middeleeuwen tot en met de (eerste) moderniteit, die hij laat lopen tot 1960. Religies (in dit geval m.n. het westers christendom) stellen zich niet weerloos op tegenover de maatschappelijke veranderingen maar spelen daar actief op in en transformeren zelf in het proces. "Religie is deel en coproduct van de moderniteit" (142).

In *Deel IV* wordt het echt spannend: wat gebeurt er na 1960? Hellemans trekt de lijn door: de nieuwe moderniteit ('tweede moderniteit'), hoe moeilijk ook precies te schetsen, leidt tot een nieuwe religieuze constellatie, gekenmerkt door secularisatie en verlies van de grote kerken, maar tevens tot een heropbouw op een nieuwe basis; groei van sekten en nieuwe religieuze bewegingen, en individualisering van de religiositeit. In een apart hoofdstuk wordt de ontwikkeling van de katholieke kerk in dit tijdperk geschetst. Voor de toekomst van deze kerk schetst Hellemans de mogelijkheid van een rest-kerk, of een veelledige keuzekerk met een kleine kern en een grote randaanhang. Dit laatste acht hij het meest waarschijnlijk. (Deze ideeën had Hellemans al in een eerdere publicatie uitgewerkt³).

In de *Epiloog* stelt hij zich tenslotte de vraag of we kunnen spreken van een nieuwe 'assentijd'. Dat zou impliceren dat de huidige wereldreligies naar de achtergrond verdwijnen en door nieuwe vormen van religie vervangen zullen worden. Hellemans meent dat de grote bedreiging de secularisatie en de fragmentatie zullen zijn, maar "men moet

¹ Robert Bellah. 1964. 'Religious Evolution', in *American Sociological Review* 29: 358 -374.

² K. Jaspers. 1983 (1949). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. München.

³ O.a. in: Staf Hellemans e.a. 2003. *Een Kerk met toekomst?* Zoetermeer.

de vitaliteit van de oude kerken en wereldreligies niet onderschatten en niet voortijdig het einde van het tijdperk van de wereldreligies proclameren".(206). Deze waarschuwing lijkt me terecht.

Het geheel is een rijke en inspirerende studie, helder in opbouw, rijk door zijn grote lijnen en samenhangen die geschetst worden, inspirerend omdat het vragen oproept en mogelijkheden voor verdere studies opent. De vragen richten zich vooral op de vergelijking tussen religies en kerken. Hellemans spreekt wel voortdurend over wereldreligies, maar is in feite vooral gericht op de ontwikkeling in het westen en van het christendom. De andere wereldgodsdiensten komen veel minder aan bod. Hij heeft hiervoor zijn redenen (het is te veel voor één man en één boek), maar soms wringt het. De islam bijvoorbeeld is in het schema een buitenbeentje, deze is niet ontstaan in de axiale tijd maar veel later; en ook niet in een geavanceerde agrarische samenleving. Vervolgens, in hoeverre kan men zeggen dat de grote wereldreligies (naast christendom en islam het boeddhisme en het hindoeïsme) de confrontatie met de moderniteit hebben doorstaan? De islam is hiermee nog volop aan het worstelen, van een echte confrontatie van het boeddhisme met de moderniteit is volgens mij alleen in Japan sprake; en of het hindoeïsme buiten India echt een wereldgodsdienst aan het worden is, is onduidelijk. Met andere woorden, een vervolgstudie waarin godsdienstwetenschappers langs de uitgezette lijnen verder zouden werken, zou een welkome aanvulling zijn.

Een tweede opmerking heeft betrekking op het tamelijk 'lege' begrip van godsdienst. De inhoud van de diverse godsdiensten, en de mogelijkheden of beperkingen daarvan worden niet genoemd. Is het godsdienstsociologisch niet relevant wat een religie als te geloven voorhoudt? Zijn de stichter en de 'dragere' (Weber!) van een godsdienst niet mede bepalend, ook voor de mogelijke uitgroei tot wereldgodsdienst? Daarbij aansluitend, is de interne structuur van een godsdienstige beweging (of kerk) ook niet een factor die meespeelt in de ontwikkeling? De gezagsstructuur van de katholieke kerk tegenover de versplintering van de protestantse kerken, en de totale afwezigheid van een overkoepelend leergezag bij het boeddhisme zijn geen toevalligheden.

Een laatste opmerking betreft de individuele religiositeit. Die wordt weinig uitgewerkt maar verdient meer aandacht. Is de mate van religiositeit een constante? Verandert de individuele religiositeit van karakter? Spelen maatschappelijke posities hierin geen rol? Zal een godsdienst voor de armen in een wereld die een steeds grotere tweedeling van rijk en arm kent, niet een grotere toekomst hebben?

Tot slot: ik hoop dat deze mooie studie spoedig in het Engels vertaald zal worden. Daarin kunnen dan tevens enkele kleine foutjes, zoals de onjuiste cijfers over het shintoïsme (69) worden rechtgezet, en een personenregister worden toegevoegd.

Jan Sloot
Tilburg